

MONTREUX SONRASI TÜRK- SOVYET İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE İNÖNÜ-POTEMKİN GÖRÜŞMESİ (23 KASIM 1938)

INONU-POTEMKIN MEETING (23 NOVEMBER 1938) IN THE FRAMEWORK OF TURKISH-SOVIET RELATIONS AFTER MONTREUX CONVENTION

İrşat SARIALIOĞLU

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü

irsat.sarialioglu@hbv.edu.tr

ORCID No: 0000-0001-7835-0746

ÖZ

Geliş Tarihi:
25.5.2022

Kabul Tarihi:
23.8.2022

Yayın Tarihi:
30.9.2022

Anahtar Kelimeler:

Türk Dış Politikası,
Türk-Sovyet
İlişkileri,
İsmet İnönü,
Vladimir Petrovich
Potemkin.

Keywords:

Turkish Foreign
Policy,
Turkish-Soviet
Relations,
İsmet İnönü,
Vladimir Petrovich
Potemkin.

Bu makalede Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Vladimir Petrovich Potemkin'in 23 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yle yaptığı görüşme, Montreux sonrası Türk Sovyet ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün 21 Kasım 1938 tarihli cenaze töreni için Moskova tarafından, Sovyetler Birliği heyeti başkanı olarak görevlendirilen Potemkin, cenazenin ardından bir süre daha Türkiye'de kalmış ve bu süreçte İsmet İnönü'yle Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Aleksey Terentyev'in katıldığı uzun bir görüşme yapmıştır. Türkiye'nin Almanya ve İngiltere'yle olan ilişkileri ve yeni bir karşılıklı yardım paketi meselesi gibi Montreux sonrası süreçte Türk Sovyet ilişkilerini meşgul eden konuların görüldüğü bu görüşme, uluslararası kamuoyu ve yabancı misyonlar nezdinde büyük bir merak konusu olmuş, hatta Atatürk sonrası Türk Sovyet ilişkilerinde eski yakınlığa dönüş olarak yorumlanmıştır. Çalışma içerisinde literatürde bahsi geçmekle birlikte içeriğine ilişkin bir bilgiye rastlanmayan 23 Kasım 1938 tarihli İnönü Potemkin görüşmesinin detayları Türk Diplomatik Arşivi, İngiltere Ulusal Arşivi ve İngilizce olarak yayınlanmış Alman ve Sovyet arşivi evrakı çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda, İnönü-Potemkin görüşmesini, Türk-Sovyet ilişkilerinde eski samimiyeti yeniden tesis eden bir diplomatik girişim olarak değerlendirmenin doğru olmadığı ve Atatürk'ün vefatının ardından ilişkilerde ani ve dramatik bir değişimin meydana gelmediği sonucuna varılmıştır.

ABSTRACT

In this article, the meeting of the Soviet Union Deputy People's Commissar of Foreign Affairs Vladimir Petrovich Potemkin with President İsmet İnönü on November 23, 1938 is evaluated within the framework of Turkish-Soviet relations after Montreux. Potemkin, who was appointed as the head of the Soviet Union delegation by Moscow for the funeral of Mustafa Kemal Atatürk on November 21, 1938, stayed in Turkey for a while after the funeral. Within this period Potemkin had a long meeting with İsmet İnönü, with the participation of Turkish Foreign Minister Şükrü Saraçoğlu and the Ambassador of the Soviet Union to Ankara Aleksey Terentyev. During the meeting, issues that occupied Turkish-Soviet relations in the post-Montreux period, such as Turkey's relations with Germany and England and the issue of a new mutual assistance pact, were discussed. The meeting became a subject of great curiosity in the eyes of the international public and foreign missions and was interpreted as a return to the old intimacy in Turkish-Soviet relations. In this article, the details of the meeting between İnönü and Potemkin dated November 23, 1938, which is mentioned in the literature but no information about its content has been found, has been tried to be revealed within the framework of the Turkish Diplomatic Archive, the British National Archive and the German and Soviet archive documents published in English. As a result of the study, it was concluded that it is not correct to evaluate the meeting between İnönü and Potemkin as a diplomatic initiative that reestablishes the old sincerity in Turkish-Soviet relations and there was no sudden and dramatic change in relations after the death of Atatürk.

DOI: <https://doi.org/10.30783/neysosbilin.1121238>

Atıf/Cite as: Sarıalioğlu, İ. (2022). Montreux Sonrası Türk- Sovyet İlişkileri Çerçevesinde İnönü-Potemkin Görüşmesi (23 Kasım 1938). *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(3), 1711-1726.

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk'ün 21 Kasım 1938 tarihli cenaze törenine birçok ülke, geniş bir heyetle katılmıştır. Sovyetler Birliği, cenaze töreni için Sovyet askeri kıtasının başında Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Vladimir Petrovich Potemkin¹ ile Karadeniz Filosu Kumandanı Amiral Yumaşev ve SSCB'nin Türkiye'deki Büyükelçisi Aleksey Terentyev'i görevlendirmiştir. Potemkin başkanlığındaki Sovyet heyeti, 20 Kasım günü cenazeye katılmak için Ankara'ya ulaşmıştır. Yabancı heyetler ve beraberindeki askeri kıtaların çoğu cenazenin ardından, 22 Kasım'da Ankara'dan ayrılmıştır (Ulus, 21 Kasım 1938: 2; Ulus 23 Kasım 1938: 1; Ağayev, 2010: 145-148). Sovyet askeri kıtaları da bu tarihte Ankara'dan ayrılmışken Sovyet heyetinin başında olan Potemkin, 26 Kasım'a kadar Türkiye'de kalmış ve bu süreçte yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yle, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Aleksey Terentyev'in katıldığı uzun bir görüşme yapmıştır (Ulus, 24 Kasım 1938: 1). İnönü'yle görüşmesinin ardından Potemkin, 24 Kasım'da Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nu, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda'yı ve Savunma Bakanı Kazım Özalp'i de ziyaret ettikten sonra 26 Kasım'da Moskova'ya doğru yola çıkmıştır (Akşam, 25 Kasım 1938: 11; Ağayev, 2010: 148-149). Potemkin'in bilhassa İnönü'yle olan görüşmesi, hem Türk hem de Sovyet basınında yoğun ilgi görmüştür. Fakat her iki ülke basınında da ziyaretin içeriğine yer verilmemiş, konuya dair sadece ziyaretten bir süre sonra Saraçoğlu'nun Tass ajansına yaptığı beyanata yetinilmiştir. Potemkin'in ziyaretinin ardından Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun, Tass ajansına verdiği beyanat şu biçimdedir:

Bugün bana vermiş olduğunuz fırsattan istifade ederek size ve sizin vasıtanızla da Sovyet efkâr-ı umumiyesine demek isterim ki Türkiye'nin harici siyaseti Türk-Sovyet münasebatına müteallik bütün tezahüratında iki memleket arasında samimî dostluk rabitaları teessüs ettiği andan beri değişmemiştir. Büyük komşu memleket için olan dostluğumuz yalnız siyasi bir vahime değil Türkiye ve Sovyetler Birliğinde yeni rejimler kurulalıdanberi geçen hadiselere kök salmış bir hakikattir. Size şunu da söylemekle bilhassa bahtiyarım ki nasıl memleketimin Sovyetler Birliği'ne karşı olan siyaseti değişmemiş ise Türk milletinin de hissiyatı derinliklerinde hiçbir değişikliğe uğramamıştır (Aydın Taribi, 1938-a: 102).

Saraçoğlu'nun bu beyanatu Türk basınında geniş yankı uyandırmıştır (Ulus, 29 Kasım 1938: 1; Akşam, 29 Kasım 1938: 2; Son Telgraf, 29 Kasım 1938: 2; Haber, 29 Kasım 1938: 5; Cumhuriyet, 29 Kasım 1938: 3; Kurun, 29 Kasım 1938: 8; Son Posta, 29 Kasım 1938: 1). Beyanat birçok gazetede, "Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki samimî dostluk rabitaları teessüs ettiğinden beri değişmemiştir" (Akşam, 29 Kasım 1938: 2; Ulus, 29 Kasım 1938: 1), "Sovyetlerle Dostluğumuzda değişiklik yoktur" (Haber, 29 Kasım 1938: 5) gibi başlıklar altında haberleştirilmiştir.

Saraçoğlu'nun beyanatının ardından, ziyarete ilişkin Journal de Moscou gazetesinde şu yoruma rastlanmaktadır:

Türkiye Hariciye Vekilinin Sovyet münasebetleri hakkında beyanatu pek tabii olarak Sovyetler Birliği'nde alaka ve dikkati çekmiştir. Filhakika vekil Sovyet dostluğunun siyasi bir efsane değil, bir gerçek olduğunu baklı olarak kaydeylemiştir. Ankara'da Sovyet delegelerine gösterilen candan kabul ve bu delegelerin Türk hükümetinin dirjanlarına (yöneticilerine) yaptıkları görüşmeler iki memleket münasebetlerinin sağlamlığını bir kere daha görmeğe imkan vermiştir. Türk hükümeti şimdiki karışık beynelmilel vaziyette bütün dünyaya Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki halisane münasebetlerin çözülmez olduğunu ispatı lüzumlu addetmiştir. Sovyetler Birliğinin tamamen paylaştığı bu pastifik (barışçıl) ilhamlar Sovyet-Türk teşriki mesaisinin barış davası için hainz olduğu ve olabileceği yüksek ehemmiyeti göstermektedir (Aydın Taribi, 1938-b:149).

Karşılıklı beyanatlardaki, iki ülke arasındaki dostluğun değişmediği vurgusu dönem itibarıyla özel bir anlam içermektedir. Zira 1936 tarihli Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin ardından Türk Sovyet ilişkilerinin seyri ve geleceği uluslararası camiada sıkça irdelenen bir konu halini almıştı.

Millî Mücadele dönemi ile başlayan Türk-Sovyet Dostluğu 1925 tarihli Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşması ile zirvesine ulaşmıştı. Bu antlaşma ile Sovyetler Birliği ve Türkiye birbirlerine karşı, tarafsızlık ve saldırmazlık taahhütlerinin yanı sıra, diğer devletlerle, karşı tarafa yöneltilmiş bir

1 Vladimir Petroviç Potemkin (1874-1946), diplomat, tarihçi ve eğitim bilimci olan Sovyet devlet adamı. 1923 yılında başladığı diplomatik kariyeri boyunca İstanbul Başkonsolosluğu (1924-26); Türkiye Büyükelçiliği Danışmanlığı (1926-28); Yunanistan Büyükelçiliği (Kasım 1929-Eylül 1932); İtalya Büyükelçiliği (Eylül 1932-Kasım 1934); Fransa Büyükelçiliği (Kasım 1934-Nisan 1937) ve Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı (1937-40) görevlerini yürütmüştür. 1940 tarihinden sonra ise diplomasi kariyerine son veren Potemkin, RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) Eğitim Halk Komiseri (1940-46) ve SSCB Bilimler Akademisi Başkanlığı (1943-46) görevlerini yürütmüştür. Bu dönemde Potemkin'in başkanlığındaki bir kurul tarafından Türkçeye "Uluslararası İlişkiler Tarihi" adıyla çevrilen bir eser kaleme alınmıştır (Perinçek, 2005, 68).

ittifaka, düşmanca bir harekete ve siyasi veya ekonomik antlaşmalara katılmayacaklarına dair yükümlülük altına girmişti (Soysal, 2000: 272-273). Bu haliyle 1925 Antlaşması İsmet İnönü'nün cümlesiyle, *Türkiye ile Rusya'ya devamlı bir muabede ile birbirine bağlanmış gibiydi* (İnönü, 1998: 137). Türkiye ile kurulan bu ilişki, özellikle İngiltere başta olmak üzere Batılı güçlerin Orta Doğu bölgesindeki hâkimiyetini kontrol altında tutmak hedefi doğrultusunda Sovyetler Birliği dış politikasında da kilit bir öneme sahipti (Ulam, 1974: 168).

1930'lara gelindiğinde ise, Sovyetler Birliği yavaş yavaş Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde işbirliği içerisinde olduğu tek büyük güç olmaktan çıkmaya başladı (Gönlübol ve Sar, 1982: 13). 1936 tarihli Montreux Sözleşmesi ve ardından yeni bir ikili pakt konusunda yaşanan anlaşmazlıklarla birlikte Türk Sovyet ilişkilerinde yeni sorun alanları ortaya çıktı. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zeki Apaydın'ın raporlarında da Montreux sonrası oluşan soğukluğun etkisiyle Sovyetler Birliği'nin mümkün olan her vesileyle iki ülke arası ilişkilerde müşkülât çıkardığı ve Türk tarafını sürekli kendilerine yeni teminat vermeye mecbur bıraktığı vurgulanmaktadır (BCA/TDA/571/35231-138611-108; BCA/TDA/571/35231-138611-105). Bu bağlamda tebaa ve hudut konularında Sovyetler Birliği'nin çıkardıkları zorluklar ile kredili ya da kredisiz Türkiye'nin satın almak istediklerini uygun görmemeleri de ilişkilerdeki yeni dönemin birer işareti niteliğindedir (BCA/TDA/571/35231-138611-105).

Fakat tüm bunların yanı sıra Montreux'nün ardından ilişkilerde meydana gelen soğukluğu doğru tanımlamak gerekmektedir. Bu tarihte hala Sovyetler Birliği ile iyi ilişkilerin ve karşılıklı güvenin temini Türk dış politikasının merkezi bir prensibiydi. Diğer taraftan 1930'ların ikinci yarısından itibaren uluslararası sistemdeki gelişmeler ve belirsizliğin de etkisiyle aradaki sorunlara rağmen iki ülkenin de birbiriyle olan ilişkilerine hassasiyet gösterdiği bir siyasal ortam mevcuttu. Ayrıca, Hitler'in 1933 yılında Almanya'da beklenmedik bir şekilde iktidara gelişi, tehdidi kapitalist devletlerden bekleyen Sovyetler Birliği'ni bütünüyle yeni bir durumla karşı karşıya bırakmıştı (Bushkovitch, 2017: 359). Hitlerin yarattığı tehdit Sovyetler Birliği'ni bir taraftan komşularıyla kapsamlı savunma antlaşmaları arayışına iterken bir taraftan da kolektif güvenlik prensibi çerçevesinde Batıyla işbirliği sürecini başlatarak dramatik bir dış politika değişimini gündeme getirmekteydi (Haslam, 1984:1-6; Ulam, 1974: 209). Bununla birlikte Almanya tehdidinin, Sovyetler Birliği'nin Batı'ya duyduğu derin şüpheyi ortadan kaldırmadığını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Sovyet liderlerinin Almanya'ya karşı yürütülecek bir savaş durumunda diplomatik manevra ve kâğıt üzerindeki ittifakların ötesinde, Batı'dan etkin destek alacaklarına dair ciddi şüpheleri bulunmaktaydı. Bu koşullar altında, Ulam'ın altını çizdiği üzere (1974: 238), Sovyetler Birliği, 1939 yılına kadar, kendisini içerisinde bulacağı bir savaşı önlemeye veya ertelemeye olanak tanıyan tüm seçenekleri açık tutma ve devletlerarası ilişkilerini bu temel prensip çerçevesinde yeniden değerlendirme yönünde bir siyaset izledi. Zeki Apaydın'ın, Ekim 1938'de Potemkin ile yaptığı Almanya'nın Karadeniz'e çıkması ihtimali hakkındaki görüşmede, ilişkilerdeki pürüzleri halledip zemini daha geniş bir politika için izhar etmek gerektiği temennisinde bulunması üzerine Potemkin'in verdiği yanıt da bu politikaya işaret etmekteydi: “evet, hakikaten bir takım pürüzler vardır. Fakat bunların cümlesi büyük politika etrafında mutabık kalınca kendiliğinden düzeler” (BCA/TDA/571/35231-138611-71).

Atatürk'ün vefatının ardından İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olması ise özellikle Sovyetler Birliği nezdinde ilişkilerdeki eski yakınlığı tesis etmek için fırsat olarak görülmüştür. Potemkin, cenazenin ardından Sovyet heyetiyle birlikte Moskova'ya bu yüzden dönmemişti. Sovyet Dışişleri Halk Komiser Yardımcısının cenazeye katılan yabancı temsilciler arasında Ankara'yı en son terk eden oluşu ve İnönü'yle yaptığı görüşme uluslararası kamuoyu ve yabancı misyonlar nezdinde büyük bir merak konusu olmuş; hatta Türk Sovyet ilişkilerinde eski yakınlığa dönüş olarak yorumlanmıştır (Marzari, 1971: 65; Güçlü, 2003: 958-959; TNA/ FO 424/282, XXXVI, No:55). Bu çalışmanın temel hedefi, literatürde bahsi geçmekle birlikte içeriğine ilişkin bir bilgiye rastlanmayan 23 Kasım 1938 tarihli İnönü Potemkin görüşmesinin detaylarını ortaya koymaktır. Çalışma, bahsi geçen görüşmenin basında yer aldığı gibi, ikili ilişkilerde eski yakınlığı yeniden tesis eden bir diplomatik girişim olarak değerlendirmenin doğru olup olmadığı sorusuna cevap aramaktadır. Bu çerçevede çalışma içerisinde ilk etapta Montreux sonrası, Türk Sovyet ilişkilerinin genel çerçevesi çizilecektir. Ardından ise, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Türk Diplomatik Arşivi fonu (BCA/TDA), İngiliz Ulusal Arşivi Dışişleri Bakanlığı fonu (TNA/FO) ve yayınlanmış Sovyet ve Alman arşiv belgeleri ışığında Potemkin'in İnönü ve Saraçoğlu'yla yaptığı görüşmeler değerlendirilecektir.

1. Montreux Sonrası Türk-Sovyet İlişkileri

Montreux Boğazlar Sözleşmesi Türk Sovyet ilişkilerinde önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir (Burçak, 1946: 66-67; Soysal, 1981: 28; Bilge, 1992: 11; Gürün, 2010: 151; Atabey, 2014: 1).² Türkiye, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf devletlere gönderdiği 10 Nisan 1936 tarihli notayla revizyonist devletlerin uluslararası taahhütleri tek taraflı hareketlerle çiğnemesi üzerine maruz kaldığı güvenlik endişesi sebebiyle, *rebus sic stantibus* (koşullar değiştiği takdirde) ilkesine dayanarak boğazlar hususunda yeni bir rejim saptanması için bir konferans toplanması çağrısında bulunmuştur (Gönlübol ve Sar, 1982: 126; Özersay, 2002: 371). 22 Haziran 1936'da Montreux'de toplanan konferansta, mesele sadece Türkiye'nin güvenlik endişelerini teskin eden yeni bir Boğazlar rejimi kurmaktan ibaret kalmamış, tüm Avrupa kıtasının güvenliği sorunu tartışmalara yansımıştır. Sovyetler Birliği'nin Montreux'deki tutumu büyük ölçüde Hitler tarafından izlenen dış politikanın uyandırdığı endişelerin etkisi altında şekillenmiştir (Erkin 1968: 88). Sovyetler Birliği, Karadeniz sahildarı devletlerin ayrıcalık hakları olduğu gerekçesinden hareketle Boğazlarda diğer devletlere göre üstünlük sağlama amacı gütmüş, Boğazların Karadeniz dışı devletlere kapanmasını ve kendisinin Akdeniz'e serbestçe çıkışının sağlanmasını amaçlamıştır (Burçak, 1946: 65; Bilge, 1992: 119; Yüceer, 2011: 98). Türkiye ise, Sovyetler Birliği'ne Boğazlardan otomatik giriş çıkış hakkı tanınmasını Karadeniz'de büyük bir donanma bulundurmasının teşviki olarak yorumlamış ve bu durumu kendi güvenliği açısından sakıncalı bulmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973: 78). Bunun yanı sıra konferans sürecinde, Sovyetler Birliği'nin çıkardığı güçlükler Türkiye hükümetinin Moskova'nın niyetinden şüpheye düşmesine sebep olmuştur. Başbakan İnönü'ye göre, Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Maksim Maksimoviç Litvinov'un konferans esnasındaki müsaadesiz, hiçbir sınırlama ve şarta tabi olmadan giriş-çıkış talebi, Sovyet politikasında esaslı ve gizi tutulmuş bir niyete işaret etmekteydi (Gürün, 2010: 50). Nitekim, Montreux Konferansı'nın açıldığı gün Litvinov'un Tevfik Rüştü Aras'a boğazların müdafası için bir ittifak teklifinde bulunması, konferanstan alamayacakları hakları Türkiye ile ikili bir anlaşma ile elde etme ve Boğazların yönetiminde söz sahibi olma stratejisi olarak değerlendirilmiştir (Bilge, 1992: 115; Akgün, 1994: 220).

20 Temmuz 1936'da imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Karadeniz'e kıyası olan bir devlet olarak Sovyetler Birliği lehine düzenlemeler içermekteydi. Fakat Moskova, sözleşmenin güney bölgesindeki güvenliği garanti altına aldığını düşünmemekteydi ve konferanstan çıkan sonuçtan tam olarak memnun kalmamıştı (Ponomarev vd., 1969: 328; Burçak, 1946: 65-66; Esmer, 1947: 296). Sözleşme, Sovyetler Birliği'ne sağladığı tüm avantajlara rağmen Boğazların kontrolünü -savaş halinde ve yakın savaş tehdidi altında- tamamen Türkiye'ye bırakmaktaydı (Soysal, 2000: 509-516). Konferans esnasında Litvinov bu sebeple, *bu kadar önemli bir kararı-en iyi dostumuz olsa bile- herhangi bir ülkeye bırakmak hiç boşuma gitmeyecektir*, demekteydi (Meray ve Olcay, 2020: 197-198). Zira bu durum Moskova için, Karadeniz güvenliğinin Türkiye'yle ve Türkiye'nin Rusya'nın uzun dönemli rakipleriyle olan ilişkilerine bağlı kalması anlamına gelmekteydi (Marzari, 1971: 63-79).

Bu durumun mümkün olduğunca önüne geçebilmek için yeni bir karşılıklı yardımlaşma paktının imza edilmesi, Montreux'nün ardından Türk-Sovyet ilişkilerini uzun bir süre meşgul etmiştir. İki ülke arasında vuku bulacak yeni bir ittifak anlaşması, önemli sonuçlar doğurabilirdi. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin 19. Maddesi, muharip herhangi bir devletin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesini yasaklamaktaydı. Bunun iki istisnası vardı: Milletler Cemiyeti'nin aldığı zorlama tedbirlerini uygulamak için Boğazlardan geçmesi gereken savaş gemileri bu yasağın dışında bırakılmıştı. Bunun yanı sıra Milletler Cemiyeti Misakına göre akdedilen ve Türkiye'yi bağlayan bir karşılıklı yardım anlaşması gereğince tecavüze uğramış bir devlete yapılacak yardım hali de bu yasağın dışında kalmaktaydı. (Soysal, 2000: 516; Erkin, 1968: 109-110;). Sovyetler Birliği, Türkiye ile karşılıklı bir yardım anlaşması ile özel bir ilişki kurarak Montreux'nün sınırlamalarını mümkün olduğunca aşmaya çalışmaktaydı. (Crowe, 1973: 112). Böyle bir anlaşma, Sovyetler Birliği lehine Montreux Sözleşmesi haricinde bir avantaj sağlayabilirdi. Bu ise başta Almanya ve İngiltere olmak üzere diğer devletlerin itirazlarını beraberinde getirecekti (Crowe, 1973: 112; T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973: 41). Burada bir noktanın altını çizmek gerekmektedir. Karşılıklı yardım antlaşmalarına ilişkin istisna, münhasıran Türkiye'nin bu antlaşmalarla yüklendiği taahhütlerden doğmaktaydı ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nden doğan bir sorumluluğu teşkil etmemekteydi. Türkiye'yi Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin akitlerine karşı değil kendisiyle karşılıklı yardım antlaşması imzalanmış devlete karşı bağlamaktaydı. Tecavüzün vuku bulduğu şartlar içerisinde, Milletler

2 Bu konuda daha farklı bir yaklaşım için bkz: İşçi, O. (2020). Yardstick of friendship: Soviet-Turkish relations and the Montreux Convention of 1936. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 21 (4), 733-762.

Cemiyeti'nin oybirliği ile karara varamaması halinde yardım anlaşmasından doğan yükümlülükleri yerine getirmek mecburiyetini yüklenip yüklenmemek ve Boğazları müttefik deniz kuvvetlerine açıp açmamak hususundaki karar yalnız Türkiye'nin takdirine bırakılmıştı. (Erkin, 1968: 110). Bu noktada Boğazların Türkiye tarafından açılmasının, müteceviz güç tarafından tarafsızlıkla bağdaşmayan bir durum olarak değerlendirilme ihtimali mevcuttu. Aksi halde de, yardım anlaşması imzaladığı müttefik, Türkiye'ye anlaşmalardan doğan yükümlülüklerini ihlal ettiği iddiasını yöneltebilirdi. Netice itibariyle istisna halin uygulanması halinde kararı ne yönde olursa olsun Türkiye'nin nazik ve hatta tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalması uzak bir ihtimal değildi (Erkin, 1968, 110).

Diğer taraftan, Sovyetler Birliği yeni bir ikili pakt vasıtasıyla Türkiye ile ilişkilerini güçlendirme amacı da gütmekteydi. Bu bağlamda, Türkiye'nin savaş halinde Sovyetler Birliği'ne sağlayacağı yardımdan ziyade anlaşmanın siyasi etkisi de önem taşıyordu. Yeni bir anlaşmayla Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden uzaklaşmasının önüne geçilmesi hedeflenmekteydi (İşçi, 2020: 748).

Bu minvalde ilk etapta, 20 Ağustos 1936'da Cenevre'de Aras ile Litvinov arasında bir Karadeniz Misakı üzerinde görüşülmüştür (Crowe, 1973: 113-114). Ekim 1936'da Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Genel Kurul toplantısında ise Litvinov Aras'a iki ülke arasında umumi bir ittifak teklifinde bulunmuş, ardından konu Moskova'da Türk Büyükelçisiyle yapılacak müzakerelere havale edilmiştir. Moskova'da Apaydın'la Litvinov arasında görüşmeler devam ederken İsmet İnönü'nün Apaydın'a gönderdiği telgraf Türkiye'nin Montreux sonrası Sovyetler Birliği ile yeni bir anlaşma girişimine nasıl baktığını görmek açısından önemlidir:

Umumi ve katı bir asistans yapmak için imkân olup olmadığında mütereddid olduğumuzu sizin bilmeniz lazımdır ki, temaslarda ona göre ihtiyatlı vaziyet alalımız. Bugün iktisadi münasebetlerimiz Alman pazarına tabidir. Bu hususta alış verişimiz büyük miktarda sarsılır ise zararımız ve zaafımız pek büyük olur. Evvelâ pazarlarımızı ıslah etmeliyiz. Bu çok zaman meselesidir. Diğer taraftan Avrupa vaziyetinin bugünkü hali bizî vaktinden evvel ve diğerlerinin meseleleri için harbe sürüklemesinden sakınıyoruz. Vaziyetler henüz açık değildir. Sonra asıl mühim bir sebep de alacağımız yeni taahhüdlerin Montreux Mukavelesi ile telifi mümkün olup olmayacağı şüpheli bir hal almıştır. Akdeniz devletlerinin hep beraber Türk-Sovyet cephesine karşı füli olarak vaziyet almağa kalkışmak sureti ile cevap vermeleri ihtimali gayri mümkün değildir. Bu ihtimalin bizim için kazandığımızdan fazla zarar olduğundan şüphe yoktur. Bu mülahazatı bilmeniz ihtiyatlı olan zihniyetimize intibak etmeniz için lazımdır. Tabii bu mülahazalar yalnız sizin içindir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973: 139).

İnönü'nün telgrafının ardından müzakereler, Apaydın'ın Litvinov'a Ankara'nın Montreux Sözleşmesi'nin ötesinde bir devlete bir hak tanınmasını sakıncalı ve erken bulduğunu belirtmesiyle neticelenmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973: 144; Tacibayev, 2002: 116-117). Ankara, uluslararası bir sözleşmeye taraf olunduktan sonra imzacılardan biriyle aynı minvalde iki taraflı bir pakt imzalamayı *normal dışı* bir durum olarak değerlendirmiştir. Bu arada Türkiye'nin Sovyetlerle yeni bir anlaşma yapılması hususunda İngiltere ile fikir alış verişinde bulunması ise Türk Sovyet ilişkilerine olumsuz bir etki bırakmıştır (Açıkalın, 1947: 479).

13-16 Temmuz 1937'de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova ziyaretiyle beraber Montreux'den beri Türk Rus ilişkilerinin gündeminde olan Karadeniz Misakı veya yeni bir Türk Rus paktı söylentileri tekrardan uluslararası kamuoyunun gündemine oturmuştur. Moskova'da gerçekleştirdiği görüşmelerde Aras, Türkiye'nin Rusya'ya karşı olan yükümlülüklerini titizlikle yerine getireceğinin altını çizmekle beraber Türkiye'nin bu yükümlülüklerin genişletilmesine dair ima ya da açık bir talebi onaylamaya razı olmadığını da beyan etmiştir (TNA/ FO 424/281, XXXIV, No: 9). Aras'ın bu cümleleri konjonktür gereği bir Karadeniz Paktı'nın gerçekleşeceği söylentilerini bertaraf etmek amacı taşımaktadır (TNA/ FO 424/281, XXXIV, No: 10). Ziyarete ilişkin Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpağ, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'la olan görüşmesinde, Türkiye'nin Sovyetlerden zaman zaman kendisine yönelen baskılara karşı koymayı hedeflediğini ve bu minvalde Sovyetlerin ittifak anlaşması teklifinin reddedildiğini belirtmiştir (DGFP, S.D, V.5, 1593/384191-93, No: 542: 719-721). Yine Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un memorandumunda da Aras'ın Moskova ziyareti esnasında Sovyetlerin ittifak tekliflerini yinediğini nakledilmekte ve Aras'ın bu teklifi reddedilmesinden sonra ise ilişkilerde hatırı sayılır bir soğukluk vuku bulduğunun altı çizilmektedir (DGFP S.D, V.5, 1593/384191-93, No: 542: 720; DGFP S.D, V.5, 2129/464271-73, No: 537:710-712). Bu anlamda Aras'ın İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi ile görüşmesi esnasında Moskova ziyaretine ilişkin yaptığı yorum da dikkate değerdir. Dışişleri Bakanı, ziyaret vesilesiyle yanlış anlaşılmalara ve Sovyetlerin Türk politikasına ilişkin şüpheleri hususlarında ilerleme kaydedildiğini ve ziyaretin Türk Rus dostluğunun teyit edilmesi açısından başarılı olduğunu belirtmekle

beraber ilişkilerde *küçük fakat sinsi ilerleyen bir ibtilafın kaldığını* belirlemektedir (TNA/ FO 424/281, XXXIV, No: 9; TNA/ FO 424/281, XXXIV, No: 55).

Montreux sonrası süreçte Türk-Sovyet ilişkilerini etkileyen bir diğer faktör de Türkiye'nin dış politika faaliyetleridir. Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği raporlarında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin kendisinden başka hiçbir memleketle dostluk kurmasını istemediği ve bu durumun ister istemez ikili ilişkilere olumsuz bir faktör olarak yansıdığı aktarılmaktadır. Bu noktada özellikle Almanya ve İngiltere'nin öne çıkmaktadır. (BCA/TDA/571/35231-138611-108)

Nazi Partisinin iktidara gelmesinin ardından Almanya'nın dış ticaret politikası Nazi Almanya'sının siyasi, askeri ve ekonomik amaçlarına uygun olarak yeniden düzenlenmiştir. Dış ticaret politikasında önemli bir atılım gerçekleştiren Almanya'nın bu düzenlemelerle öncelikli amacı, Güneydoğu Avrupa, Balkan ve Yakındoğu ülkeleriyle ticareti mümkün olduğunca geliştirmektir. Bu anlamda Türkiye de Almanya'nın ekonomik yayılma programında ön sırada yer alan ülkelerden biri haline gelmiştir (Koçak, 2013: 199-200). Almanya'nın bu ülkelerle geliştirdiği ekonomik yakınlaşmanın siyasi alana yansması, özellikle de Karadeniz bölgesindeki güç dengesini değiştirmesi Sovyetler Birliği'ni tedirgin etmiştir (BCA/TDA/571/35212-138573-15; BCA/TDA/571/35231-138611-71). Sovyet resmi görüşünü yansıtan İzvestiya ve Pravda gazetelerinde Almanların Balkanlar ve Ortadoğu'daki faaliyetlerinden duyulan endişeye sık sık yer verildiği görülmektedir. 6 Ekim 1938'de Türkiye ile Almanya arasında imzalanan kredi anlaşması da Türk Sovyet ilişkilerinde olumsuz bir etki yaratmıştır (BCA/TDA/571/35231-138611-108). Anlaşmanın ardından Litvinov Apaydın'a *dünyada siyasi menfaat olmaksızın kredi bulunamaz*, yorumunda bulunmuştur. Litvinov'a göre işin siyasi tarafı sonradan gelse ve Türkiye şimdilik siyasi bir taahhüt almamış olsa da bu almayacağı anlamına gelmemektedir (BCA/TDA/571/35212-138573-15). Türkiye ise bu dönemde Almanya ile olan iktisadi bağların beraberinde getirdiği dostluk münasebetlerini tarafsızlık temelinde sürdürmek istiyordu (Kuneralp, 1982: 12-13; Koçak, 2013: 128-130). Diğer taraftan İnönü'nün Apaydın'a gönderdiği telgrafta da belirttiği üzere, dönem itibarıyla Türkiye'nin iktisadi münasebetleri büyük ölçüde Alman pazarına tabiydi.

Almanya'nın yanı sıra Türkiye'nin İngiltere'yle olan ilişkileri de bu dönemde Türk Sovyet ilişkilerinde sorun yaratan bir olgudur. 1920'li yılların sonundan itibaren Türkiye'nin başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelerle ilişkilerindeki sorunları gidermeye başlaması Milli Mücadele döneminden itibaren yakın bir ilişki içerisinde bulunan Sovyetlerle olan münasebetlere yeni bir boyut eklemiştir. Ardından 1930'larla birlikte İtalya'nın Türkiye için yarattığı tehlike Türk İngiliz ilişkileriyle birlikte ister istemez Türk Sovyet ilişkilerini de etkilemiştir. Avrupa'da savaş hazırlıklarının başlamasıyla Türkiye Akdeniz'de ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. Bu durumda, Türk dış politikası Sovyetler Birliği ile kurduğu dayanışmanın yanı sıra, savunma ve caydırıcılık olanaklarını artırma çabası içerisine girmiştir. (Soysal, 1981: 96, 105, 151). Sovyetler Birliği bir kara devletiydi ve denizlerde önemli bir mevcudiyeti yoktu. Oysa İtalya'nın Akdeniz'in doğusundaki emelleri etkin bir deniz gücünü elinde tutan bir müttefik gerektirmekteydi. Hayati bir kaygı kaynağı olarak nitelendirilen Doğu Akdeniz'de beliren İtalyan tehlikesi Türkiye'yi İngiltere'yle yakın bir işbirliğine yöneltmiştir (Deringil, 2014: 70). 1934'te başlayan Türk İngiliz yakınlaşmasının ardından 1930'ların ikinci yarısı büyük ölçüde Deringil'in (2014: 70) belirttiği üzere Türkiye'nin bu iki güçlü dostluğu birbiriyle bağdaştırma çabası içinde geçmiştir.

Sovyetler Birliği ise Türk Sovyet ilişkilerinin bozulmasının temel sebebi olarak *Türkiye'nin İngiltere ekseninde hareket etmesini* görmekteydi. (Tacıbayev, 2002: 111; Vandov, 2014: 324). 1937 yılının Mayıs ayında Litvinov İnönü'ye Türk Sovyet münasebetlerinin Türk İngiliz münasebetlerine tabi olmasından endişe ettiklerini dile getirmişti (İnönü, 2020: 181). Diğer taraftan Sovyetler Türkiye'nin İngiliz dış politikasına sağladığı katkıdan da şikâyetçiydi. Sovyet Hükümeti Sadabad Paktı'nı kendisine karşı yöneltilmiş bir girişim olarak değerlendirmekte ve pakt vesilesiyle Türkiye ve Irak'ın Arap ülkelerinde İngiliz etkisinin *iletkeni* olarak rol oynadığını düşünmekteydi. Benzer bir durum Balkan bölgesi için de geçerliydi. 1937 yılından itibaren İngiltere ve Türkiye'nin Bulgaristan'ı Balkan Antantı'na dâhil etme çabaları, Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmekteydi (Jivkova, 1978: 130-133). İnönü'nün Karabük'te İngiliz heyeti ile birlikte 1937 Nisanında Demir Çelik fabrikalarının temelini atmasının hemen ardından Karahan'ın Ankara Büyükelçiliğinden alınması da bu bakımdan bir tepkinin ifadesiydi (Burçak, 1983: 20).

Ardından, 27 Mayıs 1938'de Türkiye ile İngiltere arasında 10 milyon sterlin ticari, 6 milyon sterlin silahlanma kredisini içeren bir anlaşma imzalandı (Karakuş, 2006: 162). Anlaşma Türkiye'nin silah ticaretinde İngiltere'yi ön plana çıkarmaktaydı. Barlas ve Güvenç (2014: 252) bu durumu, 1930'larda değişmekte olan uluslararası

konumunun izdüşümü olarak yorumlamaktadır. Bu hususta Sovyetler Birliği'nin de benzer bir yoruma sahip olduğu aşıkardır. Ankara'nın Moskova Büyükelçiliğinin 1938 yılı raporlarında, Sovyetlerin Türk İngiliz ilişkilerinden duyduğu endişe belirgin bir biçimde görülmektedir. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Apaydın Ankara'ya gönderdiği raporlarda bu endişeye sık sık yer vermekte ve Sovyetlerin *dostları ve dostlukları konusunda pek kıskanç ve inhisarçı bir zihniyette* olduklarından bahisle bu durumun karşılıklı ilişkilerde güvensizliğe sebep olduğunu belirtmektedir. Apaydın'a göre, Almanya'nın dünya barışına yönelik yarattığı tehlikenin yanı sıra Sovyet yöneticileri kendileri için asıl tehlikenin İngiliz politikasının istikameti olacağına inanmaktaydılar ve İngiliz politikasına karşı hoşnutsuzluk, kuşku ve güvensizlikle doluydular. Bu koşullar altında İngiltere'yle yakınlaşma eğiliminde olan Türkiye'nin de İngiltere'nin yanında yer alacağı endişesi Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tutumunu belirleyen etmenlerin başında gelmekteydi (BCA/TDA/571_35231-138611-116).

Türk dış politikası açısından ise Batıyla yakınlaşma eğilimi var olmakla beraber dönemin temel dış politika prensibi hala Sovyetler Birliği ile kurulan iyi ilişkilerin devamıydı (Açıkalın, 1947: 479; Millman, 1995: 488; Güçlü, 2003: 956). Bu bakımdan, iki ülke arası endişe ve güvensizliğe sebep olan etmenlerin zaman geçirmeksizin halledilmesi Türkiye'nin hassasiyet gösterdiği bir durumdu. Bu durumu İsmet İnönü (1988: 137) anılarında *Sovyetlerle münasebetlerimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphle girmeksizin devam etmesi bizim için ilk günden beri önemli bir dikkat mevzuu olmuştur*, cümlesiyle ifade etmektedir.

Sovyet endişelerini gidermeye yönelik Türk hariciyesinin geleneksel tutumu 1938 yılında da titizlikle sürdürülen bir politikaydı. Dönemin Dışişleri Bakanı Aras, Sovyetler Birliği'yle dostluk münasebatına ve karşılıklı güvene Cumhuriyet Hükümetinin ve kendisinin ne kadar ehemmiyet verdiğini izah ettiği talimatında, Türkiye'nin İngiltere ve Almanya ile olan ilişkilerine yönelik endişelerini bertaraf etmek için Apaydın'dan Potemkin ile şu esaslar doğrultusunda mülakat yapmasını istemiştir:

Biz namuslu olduğumuz kadar vefalı adamlarız. Türkiye'nin kudretini siyasi sabada krediler ile de satmayız. Ancak Türkiye'nin inkişafını isteyen ve ona yardım eden Devleti dost telakki etmemiz gayet tabiidir ve hiçbir dostumuzun aleyhine alet olmayız. Sovyet Rusya bu dostlarımızın başında gelir. Kredi vermese ve istediğimizi satmasa da yine biz ona verdiğimiz sözde sabit kaldık ve kalacağız. Altında imzamız bulunan taahhütler bizim şerefimizdir ve biz şerefsiz yaşayamayız kaldık ki Sovyet Rusya her Devletten evvel kudreti yettiği kadar bize kredi verdi, silah verdi ve fabrikalarımızı yaptı. Bir namuslu Türk çocuğunun bunları unutmamasına imkan yoktur. Kudreti yeterse Sovyet Rusya'nın yine bize her sabada yardım edeceğinden eminim. Çünkü böyle bir yardım her ikimizin de menfaatine uygundur. Yardım nisbetinde biz başka devletlere daha az muhtaç bırakır. Şurası muhakkaktır ki Türkiye vaziyetini ...³ bir anlayışla müdrikdir. Dostlarımızı daima vefalı kalacağız. Taahhütlerimizi tam yerine getireceğiz. Kimseye alet olmayacağız, hep bize iyilik yapan bir Devlete muzır olmak gibi bir kusur Türkiye tarihine yazılmayacaktır. Konuşmalarımızın sonundaki büyük politikada mutabakat bahsine gelince; Türkiye'nin büyük politikadaki hissesi cürmü ile mütenasiptir. Sovyet Rusya'nın alaka ve menfaatini celp eden işlerin hudut ve şümülüne biz tabii işlemeyiz. Bizim için tek mesele sulh içinde çalışmak ve komşularımız için aleyhine geçilmez ve kullanılmaz bir diyar olmaktır. Bu itibarla büyük dostumuz ve komşumuz Sovyet Rusya için her halde fâideli ve dost komşu halinde bulunuyoruz. Ne kuvvetimiz varsa bu temiz ve doğru politikayı tatbikte kullanacağız. Kuvvetimiz ne kadar çok olursa muvaffakiyet o derece emniyetli demektir. Şimdilik bundan daha ileri bir politikaya kuvvetimiz yetişmez. Bu hakikat dostlarımızı da malumdur. Türkiye'nin büyük politikayı mütalaası mevcut ve karşılıklı taahhütleri(y)le ve kuvveti(y)le mütenasiptir. Bunun böyle olduğu dostlarımızın meçhulü değildir... (BCA/TDA/571/35231-138611-72).

2. İnönü Potemkin Görüşmesi

1938 yılının sonuna doğru, Atatürk'ün vefatı ve İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olması, Sovyetler Birliği nezdinde ilişkilerin yeni bir safhaya gireceği beklentisini ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zeki Apaydın İnönü'nün cumhurbaşkanlığına seçilmesinin ardından gönderdiği raporda durumu şu cümlelerle açıklamaktadır: “İnönü'nün reisicumhurluğa intihabı Sovyet Hükümetince büyük bir alaka ve muhabbet ve yüksek bir takdir ve emniyet hisleri(y)le takip olunmuş ve karşılanmıştır (BCA/TDA/571/35231-138611-111)”. İzvestiya gibi resmi görüşü takip etmenin mümkün olduğu Sovyet basın organları bu süreçte İsmet İnönü'ye ilişkin övgüleri satırlarına taşırken, Molotof ve Litvinov İnönü'nün şahsında Türk-Sovyet dostluğu politikası

3 Belgenin bu kısmı yırtık olduğundan okunamamıştır.

için büyük bir teminat bulduklarını, Potemkin ise Türk siyasal hayatındaki bu değişikliğin Türk Sovyet dostluğunu kuvvetlendireceğini belirtmiştir (BCA/TDA/571_35231-138611-111).

Sovyetler Birliği, bu dönemde, İsmet İnönü'nün Sovyet taraftarı olduğunu düşünmekteydi (DGFP S.D, V.5, 1593/384233, No: 559: 744). Bunun temel sebebi İsmet İnönü'nün ekonomide devletçilik taraftarı olmasıydı. Başbakanlığı döneminde İsmet İnönü, “liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz”, diyerek ekonomi anlayışını *mütedil devletçi* olarak tanımlamaktaydı (Ayın Tarihi, 1930: 6541). Ekonomik model tercihleri ve piyasalar için verilen mücadelede iki dünya savaşı arasındaki ekonomik savaş döneminin en belirgin özelliklerinden biriydi (Carr, 2010:168) ve İsmet İnönü'nün ortaya koyduğu bu tercih Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'yi emperyalist Batı'dan uzaklaştıran bir siyaset olarak değerlendirilmekteydi (TDA/2303/8301026). Bu sebeple, 1937 yılında devletçilik politikalarının liberal ekonomi anlayışıyla yumuşatılması için Atatürk'ün İnönü'nün yerine Celal Bayar'ı getirmesi Sovyetler Birliği tarafından endişe ile karşılanmıştı. Hatta İsmet İnönü'nün 1937 yılında başbakanlıktan ayrılması Sovyet yönetimince İnönü'nün Sovyet yönelimli addettikleri politikasıyla ilişkilendirmişti (Marzari, 1971: 63-79). Atatürk'ün vefatının hemen ardından Sovyetler Birliği yetkililerinin, Moskova Büyükelçisi Apaydın'a evvela devletçilik siyasetinin akıbetine ilişkin sorular yönelmesi de bundandı. O dönemde Atatürk'ün ölümü üzerine cumhurbaşkanlığı için İsmet İnönü'ye alternatif olarak Fethi Okyar gibi liberal anlayışa sahip siyasetçilerin adının geçmesi⁴ Sovyet yetkililerini endişelendirmişti. Bu dönemde Sovyetler Birliği açısından, liberal eğilimli bir siyasetçinin yeni hükümette etkin bir konumda olup olmayışı ile cumhurbaşkanlığına geçtikten sonra İnönü'nün devletçilik politikasını devam ettirip ettirmeyeceği soruları büyük önem taşımaktaydı. Litvinov 16 Kasım 1938'de Apaydın'a İnönü'nün yeni dönemde devletçilik siyasetini takip edip etmeyeceğini sormuştu. Bu görüşmeye ilişkin Apaydın, sorusuna karşılık olarak, “devletçilik siyasetinin devletin ve partinin politikası olarak devam edeceği, bahsi geçen politikanın İnönü tarafından planlanmış ve tatbik edilmiş olduğu ve bundan sonra da İnönü'nün politikası olarak devam edeceği” cevabı alan Litvinov'un rahatladığını kaydetmektedir.(BCA/TDA/571_35231-138611-107). Bahsi geçen görüşmeye dair ilgi çekici bir diğer ayrıntı da Litvinov'un Fethi Okyar'ın Dışişleri Bakanlığı ihtimali üzerinde durmasıdır. Siyaset ve ekonomi alanında liberal bir bakış açısını benimseyen 1930 tarihli SCF (Serbest Cumhuriyet Fırkası) denemesinden beri, Sovyetler Birliği Fethi Okyar'ı, “Sovyetler Birliği'nin düşmanı”, “Batı'nın samimi dostu” ve “emperyalistlerin doğrudan doğruya ajanı” olarak tanımlanmaktaydı (TDA/2763/13404803; TDA/571/4897496). Bu bakımdan, kabinenin kesin olarak teşekkül ettiğini ve Şükrü Saraçoğlu'nun Dışişleri Bakanı olduğunu duyunca Litvinov'un memnun olması ve Türkiye hükümetindeki bu değişikliklerin Türk Sovyet dostluğunu kuvvetlendireceği kanaatinde olduğunu belirtmesi şaşırtıcı değildir(BCA/TDA/571_35231-138611-107; BCA/TDA/571_35231-138611-111).

Yukarıdaki anekdotlardan da anlaşıldığı üzere, Atatürk'ün vefatı ve İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığına geçmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yle ilişkilerinde kademe kaydetme beklentisi belirgin bir biçimde kendini göstermiştir. Moskova Büyükelçisi Apaydın, İnönü'nün cumhurbaşkanlığına geçmesinden sonra artan ümitlerini kendisine açıkça beyan ettiklerini nakletmektedir (BCA/TDA/571/35231-138611-108). Türkiye ile olan ilişkilerini yeniden canlandırmanın zamanının geldiğine inan Moskova, bu değişikliklerle beraber Ankara'nın kolektif güvenlik prensibi doğrultusunda kendisi ile birlikte hareket etmesi beklentisi içerisine girmiştir (DGFP S.D, V.5, 1593/384233, No: 559: 744; BCA/TDA/571/35231-138611-108). Bu çerçevede vakit kaybetmeksizin Türkiye'yle daha yakın bir işbirliği üzerine kapsamlı bir program hazırlığına girilmiş ve uzun süredir gündemde olan Türk Rus paktının hayata geçeceğine ilişkin umutlar da artmıştır (DGFP S.D, V.5, 1593/384233, No: 559: 744). Sadece Sovyetler Birliği değil yabancı diplomatik çevrelerde ve basında da Montreux sonrası Karadeniz Paktı veya Türk-Sovyet ittifakı altı altında zaman zaman gündeme gelen pakt meselesinin İnönü'nün cumhurbaşkanlığı ile birlikte hayata geçeceği sık sık konuşulan bir konu haline gelmiştir. Potemkin'in Atatürk'ün cenazesine katılan yabancı konuklar arasında Ankara'yı en son terk eden kişi olması da bu söylentileri iyiden iyiye arttırmıştır (DGFP S.D, V.5, 1593/384233, No: 559:744; DGFP S.D, V.5, 96/107758, No: 560: 745; Marzari, 1971: 64-65).

---

4 Atatürk'ün hastalığının son evrelerinde, Atatürk sonrası dönem için İsmet İnönü ve Fethi Okyar'ın isimleri etrafında bir takım şayialar çıkmıştı. Atatürk'ün hastalığının ilerlemesi üzerine Fethi Okyar'ın büyükelçi olarak görev yaptığı Londra'dan Türkiye'ye gelmesi ve uzun bir süre kalması bu dedikoduları arttırmış, hatta bu sebeple Şükrü Kaya şayiaları tekdiz etmek için bir açıklama yapmak durumunda kalmıştı (Us, 1966: 303).

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zeki Apaydın Potemkin'in Ankara gelmesi vesilesiyle, 16 Kasım 1938'de Dışişleri Bakanlığına Sovyetler Birliği politikasını özetleyen bir rapor göndermiştir. Apaydın raporuna çarpıcı bir biçimde, yaklaşan harp felaketi karşısında bir taraftan Fransa ve İngiltere ile antifaşist cephe oluşumuna çabalarırken bir taraftan da Almanya ile anlaşma imkânını araştırmakta olduğunu ileri sürerek başlamaktadır. Büyükelçiye göre bu amaç doğrultusunda Sovyetler Birliği, nüfuzu altındaki Litvanya'yı Memel konusunda Almanlara zorluk çıkarmamaya sevk etmiştir. Bunların yanı sıra Sovyetlerin Romanya, İran ve Türkiye ile ilişkileri de takviye etmeye özen gösterdiğini izah eden Apaydın, uluslararası sistemin o günkü koşullarında stratejik konumundan dolayı Türkiye'yi ihmal etmenin hata olacağını Sovyet politika üreticilerinin de malumu olduğunu hatırlatmaktadır (BCA/TDA/571/35231-138611-105).

Apaydın, konuya ilişkin 22 Kasım 1938 tarihli telgrafında ise, Montreux Sözleşmesi'yle başlayan soğukluğu tadil etmek için teklif ettikleri mütekabil pakt önerisini Türkiye'nin reddetmesi üzerine dönemin Hariciye Komiserinin "bundan sonra size yapabileceğimiz bir teklif kalmadı, artık teklifin sizden gelmesine intizar edeceğiz" sitemini hatırlatarak ittifak meselesinin ilişkilerde bıraktığı olumsuz etkiye değinmektedir. Ardından da, "Almanya ile ticari münasebetlerimizi kıskanmağa ve haricî politika faaliyetlerimizden endişeler izharına başladılar" cümlesiyle ilişkilerdeki diğer önemli sorun alanlarına işaret etmektedir. Raporunda bu hususlarda her vesileyle Sovyet yetkililerine açıklama yaptığını, fakat ilerleme kaydedemediğini söyleyen Apaydın, uluslararası sistemin mevcut durumunun bu ilerlemeyi beraberinde getireceğinden ümitli görünmektedir. İç ve dış politikada ciddi bir baskı altında ve endişe içinde bulunan, her şeye şüpheyle yaklaşan Sovyet hükümetinin Türkiye'ye de fiiliyatta çıkardığı zorlukların bu tutumdan kaynaklandığını düşünen Apaydın, durumun Sovyetlerin Türkiye ile olan ilişkilerini takviye etmeye taraftar olmadıkları anlamına gelmediğine dikkat çekmektedir. Büyükelçi'ye göre kendisini kuşatan baskı çemberinin her zamankinden daha fazla şiddetlendiği mevcut dönemde, Sovyetler Birliği'nin Potemkin'in Ankara ziyareti vesilesiyle Türkiye'yle yakınlaşma arayışı içerisine girmesi muhtemeldir. Apaydın raporunda yakınlaşma siyaseti çerçevesinde Ankara ziyaretinde Potemkin'in Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı olan yükümlülüklerini genişletme imkânı arayacağını öngörmektedir. Sovyet yetkililerine iki ülke arası kurulan dostluğa riayet etmesinin ötesine geçen -yeni bir ittifak antlaşması- isteklerini Türkiye'nin kabul edemeyeceğini izah etmesine rağmen; mükerreren bu tarz taleplere maruz kaldığına temas eden Büyükelçi, Potemkin'in konuyu gündeme getireceğini; fakat Ankara'dan alacağı dostluk teminatıyla yetineceğini düşünmektedir (BCA/TDA/571/35231-138611-108).

Potemkin İnönü görüşmesi 23 Kasım 1938'de gerçekleşmiştir. Yaklaşık bir buçuk saat süren görüşmede Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentyev ve Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu da hazır bulunmuştur (Ayın Tarihi, 1938-a: 98). Potemkin sözlerine Sovyetler Birliği'nin kararlı bir şekilde barış için çabalama, barışı sağlamaya yönelik her türlü girişimi aktif olarak destekleme ve saldırganların barışı ihlal etme girişimlerine istikrarlı bir biçimde karşı çıkmaya dayalı dış politikasının değişmediğini zikrederek başlamıştır. Ardından ise, 1935 yılında Çekoslovakya ile Almanya'nın saldırısına karşı yapılan ittifak antlaşmasına ve 1937 yılında Japonya'nın işgalinin ardından Çin'e yönelik yardım politikasına atıfla hükümetinin hak ve çıkarlarına yönelik tüm ihlalleri geri çevirmeye devam edeceğini ortaya koymuş ve bu noktada Türkiye'nin Sovyet dostluğuna güvenebileceğini ileri sürmüştür (Ministry For Foreign Affairs of the USSR, No:28: 88-90).

Potemkin, İnönü'ye tebriklerini sunarken, Sovyetler Birliği'nin kendisinin cumhurbaşkanlığını Türk-Sovyet ilişkilerinin geleceğinin teminatı olarak gördüğünü hususiyetle vurgulamıştır. Ardından ise, uluslararası sistemin yeniden düzenlenmekte olduğu mevcut durumda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye dostluk teminatı verirken kendilerinin de İnönü'nün Türk Sovyet ilişkilerinin geleceğine yönelik fikirlerini bilmek istediklerini belirtmiştir (Ministry For Foreign Affairs of the USSR, No:28: 88-90).

Cumhurbaşkanı İnönü sözlerine Türkiye'nin dış politikasının temeli olarak gördüğü ve görmeye devam ettiği Sovyet-Türk dostluğunun değişmezliğini Sovyetler Birliği'nin yeniden teyit etmesine olağanüstü önem verdiğine temas ederek başlamış ve Saraçoğlu'nu Potemkin'in ifadelerini Bakanlar Kurulu'na iletmekle görevlendirmiştir. Potemkin'in ifadelerinin, yabancı müdahalecilere karşı ortak bir mücadele yürütmüş olan Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dostluğun değişmezliği konusunda Türk halkına güven telkin edeceğinin altını çizen İnönü, dünyayı büyük karışıklıklarla tehdit eden böylesi bir zamanda bu tür bir güvenin özellikle gerekli olduğunu da vurgulamıştır (Ministry For Foreign Affairs of the USSR, No:28: 88-90).

Görüşmede İnönü Potemkin'e uluslararası sistemi tehdit eden ani ve büyük değişimlerin vuku bulması durumunda, Türkiye'nin hiçbir şekilde Sovyet karşıtı kampın içinde yer almayacağına, eğer Sovyetlere karşı

herhangi bir saldırı vuku bulursa saldırganların Türkiye topraklarından geçmesinin engelleneceğine ve Türkiye sınırından Sovyetler'e yönelik herhangi bir saldırıya izin verilmeyeceğine dair garanti vermiştir. İnönü oldukça açık bir dille beyan ettiği bu durumun resmi olarak Sovyet hükümetinin dikkatine sunulabileceğini de sözlerine eklemiştir (Ministry For Foreign Affairs of the USSR, No:28: 88-90).

Montreux sonrası iki ülke arası ilişkileri meşgul eden yeni bir ittifak meselesi de İnönü Potemkin görüşmesinde gündeme gelmiştir. Fakat bu görüşmede de Türkiye Sovyetlere karşı yeni bir taahhüt veya vaat içerisine girmemiştir (DGFP S.D, V.5, 96/107758, No: 560: 745). Hatta İnönü müzakereler esnasında Sovyetler Birliği'yle mevcut antlaşmaların ötesinde bir bağlantıya girmekten imtina etmiştir. Potemkin Moskova'ya gönderdiği raporda bu hususu şöyle açıklamaktadır:

Türk Hükümeti, birden fazla vesileyle, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki mevcut antlaşma ilişkilerinin genişletilip genişletilmemesi gerektiğini kendisine sormuştu. Mevcut durumda da İnönü, neredeyse yirmi yıllık bir zaman sınavına dayanan iki ülke arası ilişkilerin, Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya veya Fransa ile yaptığı antlaşmalardan daha güçlü ve daha güvenilir olduğuna inanmaktadır. (İnönü'ye göre) Türk-Sovyet ilişkileri dostluktan ötedir ve bu gerçekte Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin ittifakıdır (Ministry For Foreign Affairs of the USSR, No:28: 88-90).

İttifak meselesinin ardından, Cumhurbaşkanı İnönü, Türk Sovyet ilişkilerinde güvensizlik ve sorun oluşturan diğer meselelere yönelmiş ve Sovyetlerin Türkiye'nin dış politika faaliyetlerine ilişkin endişelerini bertaraf etmeye yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Cumhurbaşkanı İngiltere ve Almanya'ya atıfla, Türkiye'nin emperyalist ülkelerin kaynaklarını kullanmasının, bu ülkelerin Türkiye'ye kredi, silah ve sanayide gerekli olan teçhizatı sağlamasının Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ittifakın önemini hiçbir şekilde azaltmadığını izah etmiştir. Ardından, bu durumun Türkiye'ye siyasi bir yükümlülük getirmediğine temas ederek, bir anlamda Litvinov'un Apaydın'la gerçekleştirdiği 17 Ekim 1938 tarihli görüşmedeki değerlendirmesine yanıt vermiştir. Bugüne kadar ne İngiltere'nin ne de Almanya'nın Türkiye'yi kendi dış politika yörüngesine çekmeye veya Sovyetler Birliği'nden ayrılmaya yönelik bir teşebbüste bulduklarının altını çizen Cumhurbaşkanı, bahsi geçen ülkelerin bunun mümkün olmadığını çok iyi bildiklerini de sözlerine eklemiş ve herhangi bir ülkenin bu tarz bir teşebbüste bulunması durumunda, Türk hükümetinin en güçlü şekilde cevabını vereceği konusunda Potemkin'i temin etmiştir. Türk hükümetinin Sovyet hükümetinden objektif olmasını ve kendi gücünü arttırmak için her çareye başvurmak durumunda olan Türkiye'nin pozisyonunu anlamasını beklediğini belirten İnönü, Sovyet hükümetinin de Türkiye'nin düşmanı olan ülkelerle ekonomik ilişkiler sürdürdüğüne, Türkiye'nin, ekonomik ve askeri alanda güçlenmek için aynı yolu izlediğine vurgu yapmıştır (Ministry For Foreign Affairs of the USSR, No:28: 88-90).

Daha önce de belirtildiği üzere Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerin karşılıklı güven esasında yürütülmesi ve bu noktada ortaya çıkan pürüzlerin vakit kaybetmeksizin ortadan kaldırılması Türk dış politikasının dönemsel öncelikleri arasında yer almaktaydı. İnönü de Potemkin'le olan görüşmesi esnasında Türk dış politikasının bu temel prensibine atıfla, karşılıklı güveni iki ülke arası dostluğun temeli olarak gördüğünü vurgulamış ve ilişkilerde şüphe ve güvensizliğe yer vermemek için doğrudan görüşme ve tartışmaların önemi üzerinde durmuştur. Ardından ise İnönü'nün, Potemkin'den Sovyet liderlerine selamlarını iletmesini ve Moskova'da kendisine yapılan dostane karşılamanın sonsuza dek hafızasında kalacağına dair onları temin etmesini rica etmesiyle görüşme sonlanmıştır (Ministry For Foreign Affairs of the USSR, No:28: 88-90).

3. Potemkin-Saraçoğlu Görüşmesi

Potemkin'in İnönü'nün ardından Saraçoğlu'yla gerçekleştirdiği görüşmede Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı üstlendiği yükümlülükler tamamen sadık kalacağını ve Rusya'nın saldırgan bir tutumla karşılaşması durumunda 1925 Antlaşmasına uygun davranacağını belirtmiştir. Ardından, Saraçoğlu da İnönü gibi Türk sınırlarının Rusya'ya karşı saldırı amacıyla hiçbir zaman kullanılmayacağı hususunda teminat vermiş, fakat Potemkin'in arzu ettiği biçimde Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı olan yükümlülüklerini genişletmeye yanaşmamış, bilakis bu durumdan özellikle kaçınmıştır (TNA/ FO 424/281, XXXVI, No:55). Zira İnönü'nün cumhurbaşkanlığına geçişinden sonra da Ankara'daki genel kanı, Sovyetler Birliği ile yeni bir anlaşma ile yükümlülüklerin genişletilmesinden kaçınmak ve Sovyetler Birliği'nin bu yöndeki kampanyasına ısrarlı bir biçimde direnmek gerektiği yönündeydi (DGFP S.D, V.5, 1593/384233, No: 559: 744). Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu Türkiye'nin böyle bir pakta sıcak bakmasının mümkün olmadığını

belirtmekteydi (DGFP S.D, V.5, 96/107758, No: 560: 745). Bu hususta Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Kroll de, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasının ardından Menemencioğlu'nun kendisine ifade ettiklerine bakılırsa Sovyetlerin yeni bir anlaşma fikrinin bir hayalden öteye geçemeyeceği yorumunda bulunmaktaydı (DGFP S.D, V.5, 1593/384233, No: 559: 744).

İki ülke arasında yeni bir anlaşma hususunda bir sonuç elde edilememesine rağmen, Saraçoğlu-Potemkin görüşmesi olumsuz bir havaya bürünmemiştir. Potemkin'in *durumu kabullenmek zorunda kaldığını* belirten Saraçoğlu, Dışişleri Halk Komiser Yardımcısının müzakere boyunca ılımlı bir tutum sergilediğini de vurgulamaktadır (TNA/ FO 424/282, XXXVI, No:55). İki tarafın da ilişkilerde mümkün olduğunca dostluk ve karşılıklı güvenin muhafazasına hususi önem gösterdiği görüşmenin ardından Türk Dışişleri Bakanı'nın Tass ajansına verdiği, "iki memleket arasında samimî dostluk rabitaları teessüs ettiği andan beri değişmemiştir" beyanatından da belli olmaktadır. Dışişleri Bakanı, böyle bir beyanata Potemkin'in bizzat talep ettiğini, kendisinin de bu talebi geri çevirmek istemediğini zikretmektedir (TNA/ FO 424/282, XXXVI, No:55). Bununla beraber resmi açıklamanın ardında, Potemkin'in gerek İnönü ile gerekse Saraçoğlu ile görüşmesinin, İnönü'nün cumhurbaşkanı oluşuyla beraber beklenen samimiyet artışını ve dış politika revizyonunu beraberinde getirmediği de ortadadır. Saraçoğlu bu durumu: "tek aktüel değişiklik Rusya ile olan dostluğumuzu ifade etmede gözle görülür bir biçimde daha samimiyiz" cümlesiyle özetlemiştir (TNA/ FO 424/282, XXXVI, No:55).

Sonuç

Kasım 1938'de, Atatürk'ün vefatı ve İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olması, Sovyetler Birliği nezdinde Türkiye ile olan ilişkilerin yeni bir safhaya gireceği beklentisini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Montreux'nün ardından uzun süredir iki ülke arası gündemi meşgul eden yeni bir karşılıklı yardımlaşma paktının hayata geçeceğine ilişkin beklentiler de artmıştır.

Atatürk'ün cenazesi için gelen yabancı konuklar arasında en son Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Potemkin'in Ankara'dan ayrılması ve yeni Cumhurbaşkanı İnönü'yle uzun bir görüşme gerçekleştirmesi uluslararası kamuoyunda da Montreux sonrası Türk Sovyet ilişkilerindeki soğukluğun İnönü'nün cumhurbaşkanlığına geçişiyle yerini eski yakınlığa bırakacağı yönünde bir kanı (soru) ortaya çıkarmıştır. Potemkin'in ziyaretinin ardından başında da Montreux'den sonra ortaya çıkan sorunları yadsıyan ve Türk Sovyet dostluğun kurulduğu günden itibaren değişmediğini vurgulayan bir dil göze çarpmaktadır.

23 Kasım 1938'de gerçekleşen Potemkin İnönü görüşmesi yaklaşık bir buçuk saat sürmüş ve görüşmede Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentyev ile Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu da hazır bulunmuştur. Görüşmenin hemen başında Potemkin'in, Sovyetler Birliği'nin İnönü'nün cumhurbaşkanlığını Türk Sovyet ilişkilerinin geleceğinin teminatı olarak gördüğünü belirtmesi ve buna karşın İnönü'nün Türk Sovyet ilişkilerinin geleceğine yönelik fikirlerinin ülkesi için önemine vurgu yapması, Atatürk'ün cenazesi için gelen yabancı konuklar arasında neden en son Potemkin'in Ankara'dan ayrıldığını açıklamaktadır.

İnönü Potemkin görüşmesinde Montreux sonrası iki ülke arası ilişkilerdeki tüm sorun alanlarının gündeme geldiği görülmektedir. Görüşmede, Türk-Sovyet dostluğunu Türkiye'nin dış politikasının temeli olarak gördüğünü vurgulayan İnönü, İngiltere ve Almanya'yla olan ilişkilerin Sovyet Rusya ile olan dostluğun önemini hiçbir şekilde azaltmadığının altını çizmekle beraber Türk hükümetinin Sovyet hükümetinden objektif olmasını ve kendi gücünü arttırmak için her çareye başvurmak durumunda olan Türkiye'nin pozisyonunu anlamasını beklediğini belirtmiştir. Montreux sonrası iki ülke arası ilişkileri meşgul eden yeni bir ittifak meselesi de görüşmede gündeme gelmiş, fakat İnönü, Sovyetlere karşı yeni bir taahhüt veya vaat içerisine girmemiştir. Uluslararası sistemi tehdit eden ani ve büyük değişimlerin vuku bulması durumunda Türkiye'nin hiçbir şekilde Sovyet karşıtı kampın içinde yer almayacağına ve Türkiye sınırından Sovyetler yönelik herhangi bir saldırıya izin verilmeyeceğine dair garanti vermesinin yanı sıra İnönü, 1925 Antlaşması'nın doğurduğu bu garantilerin ötesinde yeni bir yükümlülük altına girmekten kaçınmıştır. Zira İnönü'nün cumhurbaşkanlığına geçişinden sonra da Ankara'daki genel kanı, yeni bir anlaşma ile Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı 1925 Antlaşması'ndan doğan yükümlülüklerin genişletilmesinden kaçınmak ve Sovyetler Birliği'nin bu yöndeki taleplerine ısrarlı bir biçimde direnmek gerektiği yönündedir. 1938 yılının sonunda, mevcut uluslararası sistemi alt üst edecek bir savaşın yaklaşmakta olduğu gerçeği kabul edilmekle beraber, vaziyet henüz tam olarak sarıh değildir. Türkiye mevcut durumda, vaktinden evvel ve diğer ülkelerin meseleleri dolayısıyla bir savaşa sürüklenmekten kaçınma politikası

izlemektedir. Bunun yanı sıra, Sovyetler Birliği ile yeni bir anlaşmanın vuku bulması durumunda alınacak yeni taahhütlerin Montreux Sözleşmesi'ne uygunluğu sorunu ile diğer devletlerin bu duruma verecekleri karşılık da Türkiye'nin bu konudaki tereddütlerini açıklamaktadır.

Yeni bir karşılıklı yardımlaşma paktı meselesinde olduğu gibi Türkiye'nin dış politika yönelimleri konusunda da İnönü Potemkin görüşmesinin Türk dış politikasında esaslı bir revizyonu beraberinde getirmediği görülmektedir. Çalışma içerisinde de belirtildiği üzere 1930'larda, Sovyetler Birliği Türkiye'nin uluslararası sistem içerisinde işbirliği içerisinde olduğu tek büyük güç olmaktan çıkmıştı. Bu dönemde Türk dış politikasında Batıyla yakınlaşma eğiliminin yanı sıra Akdeniz'de karşı karşıya kalınan tehdidin etkisiyle İngiltere'yle olan ilişkiler ön plana çıkmaktaydı. Sovyetler Birliği ise 1934'te başlayan Türk İngiliz yakınlaşmasını Türk Sovyet ilişkilerinin bozulmasının temel sebebi olarak görmekteydi. Bu tarihten sonra Türk dış politikasının temel uğraşlarından birini İngiltere ve Sovyetler Birliği ile kurulan dostluğu birbiriyle bağdaştırma çabası oluşturacaktı. Bu çaba İnönü'nün Potemkinle olan 23 Kasım tarihli görüşmesinde de görülmektedir. Türk siyasi hayatındaki mühim değişikliğin etkileyemeyeceği bir diğer faktör ise Türkiye'nin iktisadi ilişkilerinin büyük ölçüde Alman pazarına bağlı olduğu gerçeğiydi. Türkiye bu dönemde Almanya ile olan iktisadi bağların beraberinde getirdiği dostluk münasebetlerini tarafsızlık temelinde sürdürmekten yana bir siyaset izlemekteydi. Görüşme esnasında İnönü, tıpkı İngiltere ile olan ilişkiler konusunda olduğu gibi Almanya ile olan ilişkiler konusunda da Sovyet tarafının endişelerini gidermeye yönelik bir dil kullanmakla beraber, Sovyet hükümetinden Türkiye'nin pozisyonu anlamasını talep etmiştir.

Tüm bunlar göz önüne alındığında, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasının ardından Potemkin'le yaptığı görüşmeyi, Sovyetler Birliği'nin beklediği ya da dönemin basınında ve uluslararası arenada algılandığı gibi ikili ilişkilerde eski yakınlığı yeniden tesis eden bir diplomatik girişim olarak değerlendirmek mümkün değildir. İnönü'nün ve ardından Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun Almanya ve İngiltere'yle olan ilişkiler ve yeni bir karşılıklı yardımlaşma paktı konusundaki tutumları, Atatürk'ün vefatının ardından Türk Sovyet ilişkilerinde ani ve önemli bir değişikliğin vuku bulmadığını göstermektedir.

Bununla beraber yaklaşan dünya savaşının da etkisiyle iki ülkenin de aradaki sorunlara rağmen karşılıklı iyi ilişkilerin devamından yana bir politika izledikleri ve Ankara-Moskova diyaloguna hassasiyet gösterdikleri İnönü-Potemkin görüşmesinde de açıkça belli olmaktadır. Görüşmenin ardından karşılıklı olarak verilen beyanatlar da bunu teyit etmektedir.

Montreux sonra Türk Sovyet ilişkileri dostluk ilişkilerin devamı prensibinin korunduğu, karşılıklı yardımlaşma paktı meselesinin ve Türkiye'nin dış politika yönelimlerinin ilişkilere yansıyan olumsuz etkisinin kontrol altına alınmaya çalışıldığı bir yapı arz etmekteydi. Kasım 1938 tarihli İnönü Potemkin görüşmesinde de bunun devam ettiği gözlemlenmektedir. Fakat bunun yanı sıra, Aras'ın 1937 tarihli Moskova ziyaretine atıfla belirttiği *ihtilafın* İnönü-Potemkin görüşmesinde de *sinsive ilerlemeye devam ettiğini* söylemek mümkündür.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Türk Diplomatik Arşivi (TDA) (BCA/TDA):

- BCA/TDA/571/35212-138573-15, 17.10.1938.
- BCA/TDA/571/35231-138611-71, 26.10.1938.
- BCA/TDA/571/35231-138611-72, 27.10.1938.
- BCA/TDA/571/35231-138611-105, 16.11.1938.
- BCA/TDA/571/35231-138611-108, 22.11.1938.
- BCA/TDA/571/35231-138611-116, 9.5.1938.
- BCA/TDA/571/5231-138611-107, 16.11.1938
- BCA/TDA/571/35231-138611-108, 2.11.1938.
- BCA/TDA/571/35231-138611-111, 15.11.1938.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA):

TDA/571/4897496, 12.11.1930.

TDA/2303/8301026, 29.09.1930.

TDA/2763/13404803, 17.10.1930.

The National Archives (TNA), Foreign Office: Confidential Print Turkey (FO 424)

TNA/ FO 424/281, Part XXXIV, P. Loraine'den Eden'a, No: 9, 26.07.1937.

TNA/ FO 424/281, Part XXXIV, Viscount Chilston'dan Eden'a, No: 10, 26.07.1937.

TNA/ FO 424/281, Part XXXIV, P. Loraine'den Eden'a, No: 55, 2.11.1937.

TNA/ FO 424/282, Part XXXVI, P. Loraine'den Halifax'a, No:55, 30.11.1938.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Ministry For Foreign Affairs of the USSR, (1976). No:28: Telegram From The Deputy People's Commissar (Potemkin) for Foreign Affairs of the USSR to the People Commissariat for the Foreign Affairs of the USSR, 24.11.1938. *Soviet Peace Efforts on the Eve of World War II: Documents and Records*, (A.A. Gromyko, A.N. Grylev, I.N. Zemskov. S.P. Kozyrev, B.Y. Sipols, V.M. Falin, M.A. Kharlamov, V.M. Khvostov, ed.). Moskow: Progress Publishers 1976.

Documents On German Foreign Policy 1918-1945, Series D, Volume 5, (DGFP, S.D, V.5), 1593/384191-93, No: 542, Memarandum by the Foreign Minister, 5 Nisan 1938. Berlin. United States Government Printing Office, 1953.

Documents On German Foreign Policy 1918-1945, Series D, Volume 5, (DGFP S.D, V.5), 2129/464271-73, No: 537, Ambassador in Turkey to the Foreign Ministry, 27 Ağustos 1937, Tarabya. United States Government Printing Office, 1953.

Documents On German Foreign Policy 1918-1945, Series D, Volume 5, (DGFP S.D, V.5), 1593/384233, No: 559, Charge d'affaires in Turkey to the Foreign Ministry, 1 Şubat 1939, Ankara. United States Government Printing Office, 1953.

Documents On German Foreign Policy 1918-1945, Series D, Volume 5, (DGFP S.D, V.5), 96/107758, No: 560, Memarandum by the State Secretary, 10 Şubat 1939, Berlin. United States Government Printing Office, 1953.

Sürelî Yayınlar

Akşam, 25 Kasım 1938

Akşam, 29 Kasım 1938

Ayın Tarihi, Haziran-Eylül 1930.

Ayın tarihi, II. Teşrin 1938.

Ayın Tarihi, Birinci Kanun, 1938.

Cumhuriyet, 29 Kasım 1938.

Haber, 29 Kasım 1938.

Kurun, 29 Kasım 1938.

Son Telgraf, 29 Kasım 1938.

Son Posta, 29 Kasım 1938.

Ulus 13 Temmuz 1937.

Ulus 18 Temmuz 1937.

Ulus, 21 Kasım 1938.

Ulus 23 Kasım 1938.

Ulus 24 Kasım 1938.

Ulus, 29 Kasım 1938.

Araştırma ve incelemeler

- Açıkalin, C. (1947). Turkey's international relations. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, 23 (4), 477-491.
- Ağayev, E. (2010). Atatürk'ün vefatının Sovyet basınında yansması. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 6 (11),131-157.
- Akgün, M. (1994). Türk dış politikasında bir jeopolitik etme olarak boğazlar. F. Sönmezoğlu (ed.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, içinde (ss.213-225). İstanbul: Der.
- Atabey, F. (2014). Montreux Konferansı'ndan İkinci Dünya Harbi'ne Türk-Sovyet ilişkileri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2 (4), 1-11.
- Barlas, D. & Güvenç, S. (2014). *Türkiye'nin Akdeniz siyaseti (1923-1939) orta büyüklükte devlet diplomasisi ve deniz gücünün sınırları*. (B. Cezar, çev.), Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bilge, S. (1992). *Güç komşuluk Türkiye Sovyetler Birliği ilişkileri 1920-1964*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Burçak, R. S. (1946). *Türk-Rus-İngiliz münasebetleri (1791-1941)*. İstanbul: Aydınlik Matbaası.
- Burçak, R. S. (1983). *Moskova görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve dış politikamız üzerindeki tesirleri*. Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Bushkovitch, P. (2017). *Rusya'nın kısa tarihi*. (M. Doğan, çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Carr, E. H., (2010). *Yirmi yıl krizi 1919-1939*. (C. Cemgil, Çev), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Crowe, F. S. (1973). *The Soviet Union and the Turkish Straits 1933-1945* [Unpublished PhD Dissertation]. Florida State University.
- Deringil, S. (2014). *Denge oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erkin, F. C. (1968). *Türk Sovyet ilişkileri ve Boğazlar meselesi*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Esmer, A. Ş. (1947). The Straits: crux of world politics. *Foreign Affairs*, 25 (2), 290-302.
- Gönlübol,, M. & Sar, C. (1982). 1919-1939 dönemi. *Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt:1 (1919-1973)*, içinde (ss.-132). Ankara Üniversitesi S.B.F. Basımevi.
- Güçlü, Y. (2003). The uneasy relationship: Turkey's foreign policy as regards the Soviet Union at the outbreak of the second world war. *BELLETEN*, 67 (250) , 949-986.
- Gürün, K. (2010). *Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953)*. Ankara: TTK.
- Haslam, J. (1984). *The Soviet Union and the struggle for collective security in Europe, 1933-39*. London: Macmillan.
- İnönü, İ. (1988). *Cumhuriyetin İlk Yılları I (1923-1938)*. Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.
- İnönü, İ (2020). *Defterler 1919-1973*. (A. Demirel, yay. Haz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İşçi, O. (2020). Yardstick of friendship: Soviet-Turkish relations and the Montreux Convention of 1936. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 21 (4), 733-762.
- Jivkova, L. (1978). *İngiliz-Türk ilişkileri 1933-1939*. (F. Muharrem & F. Erdinç, çev). İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları.
- Karakuş, E. (2006). *İkinci dünya savaşı öncesi İngiliz belgelerinde Türk İngiliz ilişkileri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Koçak, C. (2013). Türk-Alman ilişkileri (1923-1939) iki dünya savaşı arasındaki dönemde siyasal, kültürel, askeri ve ekonomik ilişkiler. Ankara: TTK.
- Kuneralp, Z. (1982). İkinci Dünya Harbinde Türk dış siyaseti: Dışişleri Bakanlığı'nın on bir telgrafı. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Marzari, F. (1971). Western-Soviet rivalry in Turkey, 1939:1. *Middle Eastern Studies*, 7 (1), 63-79.
- Meray, S. L. & Olcay, O. (2020). *Montrö Boğazlar Konferansı tutanaklar, belgeler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Millman, B. (1995). Turkish foreign and strategic policy, 1934-42. *Middle Eastern Studies*, 31 (3), 483-508.

- Özersay, K. (2002). Montreux Boğazlar Sözleşmesi. B. Oran (ed.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980 içinde* (ss.370-384). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Perinçek, M. B. (2005). Atatürk döneminde Rusya Komünist Partisi (Bolşevik)-Bütün Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Politbürosu'nun Türkiye'ye ilişkin toplantı gündemleri ve kararları (1919-1938). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0 (2012), 53-106.
- Ponomarev B. N. & Anatolii A. G. & Vladimir M. K. (1969). *History of Soviet foreign policy 1917-1945*. (D. Skvirsky, çev.). Moskow: Progress Publishers.
- Soysal, İ. (1981). Türkiye'nin Batı ittifakına yönelişi (1934-1937). *Belleten*, 177, 95-155.
- Soysal, İ. (2000). *Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiye'nin siyasal andlaşmaları, cilt 1, 1920-1945*, Ankara: TTK.
- Tacibayev, R. (2002). *Sovyet kaynaklarına göre Türk Sovyet münasebetleri (1925-1945)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü (1973). *Türkiye dış politikasında 50 yıl Montreux ve savaş öncesi yılları (1935-1939)*.
- Ulam, A.B. (1974). *Expansion and coexistence Soviet foreign policy, 1917-73*. New York: Praeger Publishers.
- Us, A. (1966). *Asım Us'un hatıra notları 1930'dan 1950 yılına kadar Atatürk ve İsmet İnönü devrine ait seçme firkalar*. İstanbul: Vakit Matbaası.
- Vandov, D. (2014). *Atatürk dönemi Türk-Sovyet ilişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Yüceer, S. (2011). Atatürk dönemi (1919-1938) Türk Rus ilişkilerinin siyasi boyutu. *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk Rus ilişkileri, I. çalıştay bildirileri*, (İ. Kamalov & İ. Svistunova, çev ve yay. haz.) Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

EXTENDED SUMMARY

In this article, the meeting of the Soviet Union Deputy People's Commissar of Foreign Affairs Vladimir Petrovich Potemkin with President İsmet İnönü on November 23, 1938 is evaluated within the framework of Turkish-Soviet relations after Montreux Convention. Potemkin, who was appointed as the head of the Soviet Union delegation by Moscow for the funeral of Mustafa Kemal Atatürk on November 21, 1938, stayed in Turkey for a while after the funeral. Within this period Potemkin had a long meeting with İsmet İnönü. In this article, the details of the meeting between İnönü and Potemkin dated November 23, 1938, which is mentioned in the literature but no information about its content has been found, has been tried to be revealed within the framework of the Turkish Diplomatic Archive, the British National Archive and the German and Soviet archive documents published in English.

Many countries attended the funeral of Mustafa Kemal Atatürk on November 21, 1938 with a large delegation. The Soviet Union appointed the Deputy People's Commissar of Foreign Affairs Vladimir Petrovich Potemkin to the head of the Soviet military detachment for the funeral. The Soviet delegation led by Potemkin arrived at Ankara on November 20. Foreign delegations and most of the accompanying military detachments left Ankara on November 22. While the Soviet delegation left Ankara on this date, Potemkin remained in Turkey until November 26. Among the foreign guests who came for Atatürk's funeral, Potemkin was the last to leave Ankara. And within that period, he had a long meeting with the new President İsmet İnönü. The meeting became a subject of great curiosity in the eyes of the international public and foreign missions and was interpreted as a return to the old intimacy in Turkish-Soviet relations. Indeed, this meeting has created an opinion in the international arena that the coldness in Turkish-Soviet relations after Montreux would be replaced by the old intimacy with İnönü's transition to the presidency.

According to the Soviet Union, İsmet İnönü's transition to the presidency was also an opportunity to re-establish the old intimacy in her relations with Turkey. In this context, without wasting time, a comprehensive program was started on closer cooperation with Turkey and hopes for the realization of the Turkish-Russian pact, which was on the agenda for a long time, were also increased. This was the reason why Potemkin did not return to Moscow with the Soviet delegation. Hence the meeting between Potemkin and İnönü had a significant place in Turkish Soviet relations.

The meeting took place on November 23, 1938. The meeting took approximately one and half hour. Turkish Foreign Minister Şükrü Saraçoğlu and the Ambassador of the Soviet Union to Ankara Aleksey Terentyev were also at the meeting. During the meeting, issues that occupied Turkish-Soviet relations in the post-Montreux period, such as Turkey's relations with Germany and England and the issue of a new mutual assistance pact, were discussed.

At the beginning of the meeting, Potemkin congratulated İnönü's presidency and especially emphasized that the Soviet Union saw in İnönü's election as President of the Turkish Republic genuine guarantees of the stability of Turkey's friendly co-operation with the USSR in future.

Then he told İnönü that Turkey could rest assured of the invariability of Soviet Union's friendship. Nonetheless Potemkin added that, in the present situation, which was giving rise to the danger of major upheavals and causing a realignment of international forces, it would be useful for Soviet government to know how İnönü himself regarded future Soviet-Turkish relations.

İnönü emphasized that he saw Turkish-Soviet friendship as the basis of Turkey's foreign policy. While he underlined that the relations with England and Germany would not diminish the importance of friendship with Soviet Russia, he stated that the Turkish government would expect the Soviet government to be objective and to understand the position of Turkey, which would resort to every means to increase its own power.

Afterward İnönü assured Potemkin of that in case of sudden and major changes that threaten the international system, Turkey would not be included in the anti-Soviet camp and that any attack against the Soviets from the Turkish border would not be allowed. On the other hand, İnönü avoided taking on any new obligations. A new alliance issue, which occupied the relations between the two countries after Montreux, was also on the agenda during the meeting, but İnönü did not make any new commitments or undertaking against the Soviet Union. He rather, abstained from it. After İnönü, the foreign minister Saraçoğlu's meeting with Potemkin was also in same manner. Taking into account all of these, it is not possible to evaluate İnönü's meeting with Potemkin after he became president, as a diplomatic attempt to re-establish the old intimacy in bilateral relations. İnönü's and Saraçoğlu's attitudes on Turkey's relations with Germany and England and on a mutual assistance pact showed that no significant change took place in Turkish Soviet relations after Atatürk.